

विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणातील अडचणी सोडविण्यासाठी शाळेतील भौतिक सुविधांचे महत्त्व

श्री. वैजनाथ बिराप्पा घोडके

प्राचार्य,

श्री. तुळजाभवानी सैनिकी माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक विद्यालय, तुळजापूर

जि. धाराशिव

सारांश

शिक्षण ही विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाची मूलभूत प्रक्रिया आहे. विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणातील अडचणी केवळ अभ्यासक्रम, अध्यापन पद्धती किंवा वैयक्तिक क्षमतांपुरत्या मर्यादित नसून शाळेतील भौतिक सुविधांचाही त्यावर मोठा परिणाम होत असतो. वर्गखोलीची उपलब्धता, प्रकाश, वायुवीजन, स्वच्छ पिण्याचे पाणी, स्वच्छतागृहे, ग्रंथालय, प्रयोगशाळा, क्रीडांगण, तंत्रज्ञानाधारित साधने, सुरक्षित परिसर इत्यादी सुविधा विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या गुणवत्तेला दिशा देतात. प्रस्तुत लेखामध्ये विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणातील अडचणी कमी करण्यासाठी शाळेतील भौतिक सुविधांचे महत्त्व स्पष्ट करण्यात आले आहे. भौतिक सुविधांचा विद्यार्थ्यांच्या उपस्थिती, एकाग्रता, आरोग्य, प्रेरणा, शैक्षणिक प्रगती आणि मानसिक समाधानावर कसा परिणाम होतो, याचे विश्लेषण या लेखात केले आहे.

मुख्य शब्द : भौतिक सुविधा, शिक्षणातील अडचणी, शालेय वातावरण, अध्ययन गुणवत्ता, शैक्षणिक प्रगती

१. प्रस्तावना

शि

क्षण प्रक्रियेत शाळा हे विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानार्जनाचे

प्रमुख केंद्र असते. शाळेमध्ये विद्यार्थ्यांना केवळ पुस्तकाधारित ज्ञानच मिळत नाही, तर सामाजिक, बौद्धिक, भावनिक आणि शारीरिक विकासासाठी चालना मिळते. परंतु विद्यार्थ्यांचे शिक्षण प्रभावी होण्यासाठी शाळेचे वातावरण अनुकूल असणे अत्यावश्यक आहे. हे वातावरण निर्माण करण्यात शाळेतील भौतिक सुविधांची महत्त्वपूर्ण भूमिका असते.

आज अनेक शाळांमध्ये वर्गखोल्यांची कमतरता, अपुरा प्रकाश, अपुरे फर्निचर, प्रयोगशाळांचा अभाव, ग्रंथालयाची अपुरी व्यवस्था, तंत्रज्ञान साधनांची कमतरता, स्वच्छतागृहांची दयनीय स्थिती, स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याचा अभाव अशा समस्या दिसून येतात. या कमतरतांमुळे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात विविध प्रकारच्या अडचणी निर्माण होतात. म्हणूनच शाळेतील भौतिक सुविधांचे महत्त्व समजून घेणे आणि त्या विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन प्रक्रियेला कशा सहाय्यक ठरतात, याचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे.

२. विषयाची गरज व महत्त्व

विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक प्रगतीमध्ये शाळेतील भौतिक सुविधा हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. शाळेतील सुविधा केवळ इमारत किंवा वस्तूंच्या स्वरूपात न पाहता त्या विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाचा दर्जा उंचावणाऱ्या मूलभूत गरजा म्हणून पाहणे आवश्यक आहे. विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणातील अडचणी दूर करण्यासाठी भौतिक सुविधांची आवश्यकता पुढील कारणांमुळे अधोरेखित होते :

१. **अनुकूल अध्ययन वातावरण निर्मिती** — योग्य वर्गखोली, प्रकाश, वायुवीजन यांमुळे अध्ययनासाठी पोषक वातावरण तयार होते.
२. **आरोग्य व स्वच्छता** — स्वच्छ पाणी, स्वच्छतागृहे आणि स्वच्छ परिसरामुळे विद्यार्थ्यांचे आरोग्य टिकून राहते.
३. **एकाग्रता आणि उपस्थिती वाढ** — आरामदायी आणि सुरक्षित वातावरणामुळे विद्यार्थ्यांची उपस्थिती आणि एकाग्रता वाढते.
४. **अध्यापनाची परिणामकारकता** — प्रयोगशाळा, ग्रंथालय, डिजिटल साधने यांमुळे अध्यापन अधिक प्रभावी होते.

5. **शैक्षणिक समानता** — सर्व विद्यार्थ्यांना समान सुविधा मिळाल्यास शिक्षणातील विषमता कमी होते.

३. संशोधनाची उद्दिष्टे

या विषयाच्या अभ्यासाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत :

1. शाळेतील भौतिक सुविधांचे प्रकार समजावून घेणे.
2. विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणातील अडचणींवर भौतिक सुविधांचा परिणाम अभ्यासणे.
3. शाळेतील सुविधा आणि विद्यार्थ्यांची उपस्थिती, एकाग्रता, प्रेरणा व शैक्षणिक प्रगती यांतील संबंध स्पष्ट करणे.
4. शिक्षणातील अडचणी दूर करण्यासाठी आवश्यक भौतिक सुविधांची भूमिका मांडणे.
5. शाळांमध्ये भौतिक सुविधांच्या उन्नतीसाठी उपाय सुचविणे.

४. संशोधन प्रश्न

1. शाळेतील भौतिक सुविधांचा विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर कसा परिणाम होतो?
2. कोणत्या भौतिक सुविधांच्या अभावामुळे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात अडचणी निर्माण होतात?
3. भौतिक सुविधा विद्यार्थ्यांच्या एकाग्रता, आरोग्य, उपस्थिती आणि शैक्षणिक प्रगतीत कशी मदत करतात?
4. शिक्षणातील अडचणी कमी करण्यासाठी शाळांनी कोणत्या सुविधांना प्राधान्य द्यावे?

५. संशोधन पद्धती

प्रस्तुत लेखासाठी **वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती**चा वापर करण्यात आला आहे. या अभ्यासासाठी शैक्षणिक ग्रंथ, संशोधन लेख, सरकारी अहवाल, शालेय शिक्षणासंबंधी साहित्य, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील तरतुदी आणि उपलब्ध अभ्यासांचा आधार घेण्यात आला आहे. संकलित साहित्याचे वर्गीकरण करून त्यावर आधारित विश्लेषण मांडण्यात आले आहे.

६. शाळेतील भौतिक सुविधांची संकल्पना

शाळेतील भौतिक सुविधा म्हणजे शाळेमध्ये शिक्षण प्रक्रिया सुलभ, सुरक्षित, परिणामकारक आणि विद्यार्थीकेंद्रित

करण्यासाठी उपलब्ध असणाऱ्या सर्व प्रकारच्या मूर्त सोयी-सुविधा. या सुविधांमध्ये पुढील बाबींचा समावेश होतो :

- प्रशस्त व सुरक्षित शाळेची इमारत
- पुरेशा वर्गखोल्या
- योग्य फर्निचर (बेंच, टेबल, खुर्च्या)
- प्रकाश व वायुवीजन व्यवस्था
- स्वच्छ पिण्याचे पाणी
- स्वच्छ व स्वतंत्र स्वच्छतागृहे
- ग्रंथालय
- विज्ञान व संगणक प्रयोगशाळा
- क्रीडांगण व खेळ साहित्य
- स्मार्ट क्लास / डिजिटल साधने
- सुरक्षित परिसर व कंपाऊंड
- दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी सुलभ सुविधा (रॅम्प, रेलिंग इ.)

७. विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणातील अडचणी आणि त्यावर भौतिक सुविधांचे महत्त्व

७.१ वर्गखोल्या व बसण्याची व्यवस्था

अनेक शाळांमध्ये वर्गखोल्यांची कमतरता किंवा अतिगर्दीमुळे विद्यार्थ्यांना योग्य प्रकारे बसता येत नाही. अशा परिस्थितीत शिक्षकांचे अध्यापन सर्व विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचत नाही आणि विद्यार्थ्यांची एकाग्रता कमी होते.

महत्त्व

- पुरेशा वर्गखोल्या असल्यास प्रत्येक वर्ग स्वतंत्रपणे चालवता येतो.
- योग्य बसण्याची व्यवस्था असल्यास विद्यार्थ्यांना आरामदायीपणे अध्ययन करता येते.
- गर्दी कमी असल्यास शिक्षक-विद्यार्थी संवाद वाढतो.
- शिस्त आणि अध्ययनाचा दर्जा सुधारतो.

७.२ प्रकाश व वायुवीजन

अपुरा प्रकाश, गरम व बंदिस्त वर्गखोली यामुळे विद्यार्थ्यांना थकवा, डोळ्यांवर ताण आणि अस्वस्थता जाणवते. त्यामुळे लक्ष केंद्रीत करणे कठीण जाते.

महत्त्व

- नैसर्गिक प्रकाशामुळे वातावरण उत्साही राहते.
- योग्य वायुवीजनामुळे विद्यार्थ्यांचे आरोग्य चांगले राहते.

- थकवा, झोप येणे आणि अस्वस्थता कमी होते.
- एकाग्रता आणि शिकण्याची तयारी वाढते.

७.३ स्वच्छ पिण्याचे पाणी

शाळेत स्वच्छ पिण्याच्या पाण्याची सुविधा नसल्यास विद्यार्थ्यांच्या आरोग्यावर परिणाम होतो. निर्जलीकरण, पोटाचे आजार, अशक्तपणा यामुळे शिक्षणात व्यत्यय येतो.

महत्त्व

- विद्यार्थ्यांचे आरोग्य चांगले राहते.
- शाळेत उपस्थिती नियमित राहते.
- थकवा आणि अशक्तपणा कमी होतो.
- विद्यार्थ्यांना सुरक्षित आणि समाधानकारक वातावरण मिळते.

७.४ स्वच्छतागृहे

विशेषतः मुलींसाठी स्वच्छ व स्वतंत्र स्वच्छतागृहे नसल्यास त्यांच्या शाळेत येण्यावर आणि टिकून राहण्यावर विपरीत परिणाम होतो. स्वच्छतागृहांचा अभाव हा शिक्षणातील मोठा अडथळा ठरू शकतो.

महत्त्व

- विद्यार्थ्यांचे आरोग्य आणि स्वच्छता राखली जाते.
- मुलींची शाळेतील उपस्थिती वाढते.
- विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास आणि सुरक्षिततेची भावना वाढते.
- शाळा सोडण्याचे प्रमाण कमी होऊ शकते.

७.५ ग्रंथालय

ग्रंथालय हे विद्यार्थ्यांच्या वाचनसंस्कृती, स्वअध्ययन आणि ज्ञानविस्तारासाठी अत्यंत महत्त्वाचे साधन आहे. ग्रंथालयाच्या अभावामुळे विद्यार्थी पाठ्यपुस्तकापुरतेच मर्यादित राहतात.

महत्त्व

- वाचनाची आवड वाढते.
- स्व-अध्ययनाची सवय लागते.
- भाषा, विचारशक्ती आणि कल्पनाशक्ती विकसित होते.
- अभ्यासक्रमाबाहेरील ज्ञान मिळते.

७.६ प्रयोगशाळा

विज्ञान आणि संगणक विषयांच्या अध्ययनासाठी प्रयोगशाळा आवश्यक असतात. प्रयोगशाळा नसल्यास विद्यार्थ्यांचे ज्ञान केवळ सैद्धांतिक राहते.

महत्त्व

- “करून शिकणे” शक्य होते.
- संकल्पना अधिक स्पष्ट होतात.
- जिज्ञासा, निरीक्षणशक्ती आणि समस्या सोडवण्याची क्षमता वाढते.
- विज्ञान व तंत्रज्ञान विषयांबद्दल रुची निर्माण होते.

७.७ डिजिटल / तंत्रज्ञानाधारित सुविधा

स्मार्ट बोर्ड, संगणक, इंटरनेट, प्रोजेक्टर, ई-कंटेंट यांचा वापर विद्यार्थ्यांना आधुनिक शिक्षणाशी जोडतो. अशा सुविधांच्या अभावामुळे अध्यापन पारंपरिक मर्यादांमध्ये अडकून राहते.

महत्त्व

- दृश्य-श्राव्य माध्यमांमुळे संकल्पना पटकन समजतात.
- विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढतो.
- स्व-अध्ययन, शोधक वृत्ती आणि डिजिटल साक्षरता विकसित होते.
- शिक्षण अधिक आकर्षक आणि परिणामकारक बनते.

७.८ क्रीडांगण व खेळ सुविधा

विद्यार्थ्यांच्या मानसिक व शारीरिक विकासासाठी खेळ आणि शारीरिक क्रिया अत्यंत आवश्यक आहेत. क्रीडांगणाचा अभाव असल्यास विद्यार्थ्यांच्या ऊर्जेचा योग्य वापर होत नाही.

महत्त्व

- शारीरिक तंदुरुस्ती वाढते.
- मानसिक ताण कमी होतो.
- संघभावना, नेतृत्व आणि शिस्त विकसित होते.
- अध्ययनात ताजेपणा व उत्साह टिकतो.

७.९ सुरक्षित व स्वच्छ शालेय परिसर

शाळेचा परिसर असुरक्षित, घाणेरडा किंवा गोंधळाचा असल्यास विद्यार्थ्यांमध्ये भीती, अस्वस्थता आणि उदासीनता निर्माण होऊ शकते.

महत्त्व

- विद्यार्थ्यांना सुरक्षिततेची भावना मिळते.
- शाळेबद्दल आत्मीयता आणि सकारात्मकता वाढते.
- आरोग्यदायी वातावरणामुळे शिक्षणात सातत्य राहते.

७.१० दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी सुविधा

रॅम्प, रेलिंग, सुलभ शौचालये, विशेष बसण्याची व्यवस्था इत्यादी सुविधांच्या अभावामुळे दिव्यांग विद्यार्थ्यांना शिक्षणात अडथळे येतात.

महत्त्व

- सर्वसमावेशक शिक्षणाला चालना मिळते.
- दिव्यांग विद्यार्थ्यांचा आत्मविश्वास वाढतो.
- शिक्षणाच्या समान संधी उपलब्ध होतात.

८. भौतिक सुविधांचा विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर होणारा एकूण परिणाम

शाळेतील चांगल्या भौतिक सुविधांमुळे विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर पुढील सकारात्मक परिणाम दिसून येतात :

1. **उपस्थिती वाढते** — सुविधा चांगल्या असल्यास विद्यार्थी नियमित शाळेत येतात.
2. **एकाग्रता सुधारते** — शांत, स्वच्छ, प्रकाशमान वातावरणामुळे लक्ष केंद्रित होते.
3. **आरोग्य चांगले राहते** — स्वच्छ पाणी, स्वच्छतागृहे, स्वच्छ परिसरामुळे आजार कमी होतात.
4. **शैक्षणिक प्रगती सुधारते** — प्रयोगशाळा, ग्रंथालय, डिजिटल साधने यांमुळे शिकणे अधिक परिणामकारक होते.
5. **आत्मविश्वास व प्रेरणा वाढते** — सुरक्षित आणि सुसज्ज वातावरणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये सकारात्मकता निर्माण होते.
6. **शाळा सोडण्याचे प्रमाण कमी होते** — विशेषतः मुली आणि दुर्बल घटकांतील विद्यार्थ्यांसाठी सुविधा महत्त्वपूर्ण ठरतात.

९. शिक्षक, व्यवस्थापन आणि शासनाची भूमिका**९.१ शिक्षकांची भूमिका**

- उपलब्ध सुविधांचा प्रभावी वापर करणे
- विद्यार्थ्यांना ग्रंथालय, प्रयोगशाळा, डिजिटल साधने वापरण्यास प्रोत्साहित करणे
- सुविधा अपुऱ्या असल्यास त्याची नोंद व्यवस्थापनाकडे करणे

९.२ शाळा व्यवस्थापनाची भूमिका

- भौतिक सुविधांचे नियोजन आणि देखभाल करणे
- सुरक्षित, स्वच्छ आणि विद्यार्थ्यांसाठी वातावरण निर्माण करणे
- CSR, लोकसहभाग, माजी विद्यार्थी, पालक समिती यांच्या मदतीने सुविधा वाढवणे

९.३ शासनाची भूमिका

- शाळांना पुरेसा निधी उपलब्ध करून देणे
- पायाभूत सुविधांसाठी स्वतंत्र योजना राबविणे
- शाळांच्या भौतिक सुविधांचे नियमित मूल्यमापन करणे
- ग्रामीण व दुर्लक्षित भागातील शाळांना प्राधान्य देणे

१०. सुधारणा उपाय

विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणातील अडचणी दूर करण्यासाठी पुढील उपाय उपयुक्त ठरू शकतात :

1. प्रत्येक शाळेत पुरेशा, हवेशीर व प्रकाशमान वर्गखोल्या उपलब्ध करणे.
2. स्वच्छ पिण्याचे पाणी आणि मुला-मुलींसाठी स्वतंत्र स्वच्छतागृहे अनिवार्य करणे.
3. ग्रंथालय आणि प्रयोगशाळा कार्यक्षम स्वरूपात विकसित करणे.
4. डिजिटल शिक्षणासाठी स्मार्ट क्लास, संगणक व इंटरनेट सुविधा उपलब्ध करणे.
5. दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी सुलभ पायाभूत सुविधा उभारणे.
6. क्रीडा व आरोग्यविषयक सुविधा वाढवणे.
7. शाळेच्या परिसराची नियमित स्वच्छता व देखभाल करणे.
8. शाळांच्या भौतिक सुविधांवर वार्षिक लेखापरीक्षण व पुनरावलोकन करणे.

११. निष्कर्ष

विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणातील अडचणी सोडविण्यासाठी शाळेतील भौतिक सुविधा अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत. या सुविधा केवळ इमारत, फर्निचर किंवा उपकरणे नसून शिक्षण प्रक्रियेची मूलभूत गरज आहेत. योग्य वर्गखोल्या, प्रकाश, वायुवीजन, स्वच्छ पाणी, स्वच्छतागृहे, ग्रंथालय, प्रयोगशाळा,

डिजिटल साधने, क्रीडांगण आणि सुरक्षित परिसर या सर्वांचा विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनावर थेट परिणाम होतो. अशा सुविधा उपलब्ध असल्यास विद्यार्थ्यांची उपस्थिती, एकाग्रता, प्रेरणा, आरोग्य आणि शैक्षणिक गुणवत्ता वाढते; तर सुविधांच्या अभावामुळे शिक्षणात अडथळे निर्माण होतात.

म्हणून विद्यार्थ्यांच्या अधिक चांगल्या शिक्षणासाठी आणि शिक्षणातील अडचणी कमी करण्यासाठी शाळेतील भौतिक सुविधांचा विकास हा शैक्षणिक धोरणाचा केंद्रबिंदू असला पाहिजे. शिक्षक, पालक, व्यवस्थापन आणि शासन यांनी संयुक्तपणे प्रयत्न केल्यास शिक्षण अधिक समावेशक, गुणवत्तापूर्ण आणि परिणामकारक होऊ शकते.

१२. संदर्भसूची

1. शिक्षणशास्त्र व शालेय व्यवस्थापन विषयक संदर्भग्रंथ
2. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 संबंधित साहित्य
3. शालेय पायाभूत सुविधा आणि शिक्षण यावरील संशोधन लेख
4. युनेस्को, युनिसेफ व शालेय शिक्षण अहवाल
5. महाराष्ट्र व भारत सरकारचे शालेय शिक्षणविषयक अहवाल

